

СЕМАНТИКА КОЛЬОРУ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

У пропонованій розвідці досліджено особливості семантики колоративів у замовляннях східнослобожанського ареалу. Наголошено, що важливу роль у наповненні їх позитивно- чи негативно-оцінним змістом відіграє контекст. У результаті аналізу встановлено, що вибір лексеми на позначення кольору, головним чином, залежить від прагматики й семантики замовляння як особливого тексту народної культури.

Ключові слова: прикметник (ад'єктив), колоратив, сема, семантика, замовляння, сполучуваність.

Останнім часом науковці різних гуманітарних напрямків (діалектологи, етнолінгвісти, фольклористи та ін.) зацікавилися світоглядними засадами українського народу, його духовною та матеріальною культурою. Зокрема, жвавий інтерес викликають замовляння: активізовано роботу зі збирання, систематизації та публікації (О. Воропай, О. Губко, І. Колоднок, М. Гримич, М. Москаленко та ін.).

Незважаючи на універсальний характер колірної ознаки, колоративи у текстах-замовляннях слугують надзвичайно багатограним і змістовним джерелом пізнання світоглядних позицій українців. Семантична структура прикметників кольору змінюється, бо набуває інших значень, зумовлених впливом словесного оточення в сакральному тексті. Вивчення колоративів з погляду семантики та функціонування в українських східнослобожанських замовляннях є перспективним і зумовило актуальність теми дослідження.

Мета статті – виявити семантичний потенціал прикметників кольору в українських східнослобожанських замовляннях.

Мовною базою розвідки стали колоративи, зафіксовані в історичній праці В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края” [5].

Не надто довіряючи медицині, слобожани зверталися по допомогу до місцевих знахарів, які, у свою чергу, лікували замовляннями й народними методами, напр.: *Виливання переполоха на яйцо*: „Туть тоби не стояты, жовтои косты не ломаты, червонои крови не пыты, щыраго серця не вялыты, **билого тила** не сушиты, крещеного, рожденного раба Божого (имя)” [5, с. 34]. „Перерахування всіх можливих частин людського тіла зумовлене тим, що шептусі було невідомо – з чого саме взялася хвороба, де її епіцентр, тому вона намагалася згадати всі можливі причини і місця” [6], напр.: *Виливання переполоха на олово*: „Выходы, переполохъ, съ головы, съ косты, съ

мозку, съ русыхъ волосъ, съ **билого лыця**, съ твоёго серця [...]” [5, с. 34].

Порівняємо наведені приклади в замовляннях із тим самим компонентом *біле лице, біле тіло* з піснями східнослобожанського ареалу: *А тэбэ бь самого / я бь змалювала, / Та й вь билэнькэ лычко / Що дня бь цилувала* [5, с. 672]; *Ой, я бачивъ, – младець, / Все дыковынку: / Пидъ кустомъ лежыть / Тило билое, / И ништо жь къ тому тилу / Не прывернецьця* [5, с. 163]. Цікаво, що ад'єктив *білий* у сполученні з іменниками на позначення зовнішності людини, частин тіла, зокрема зі словами *тіло, лице* в контексті фольклорної тканини виражає семи ‘красивий’, ‘гарний’, ‘молодий’, у реченнях-замовляннях інтерпретуємо означені сегменти зі смислом ‘здорова людина’. Аналіз текстів показав тенденцію до зміни семантичного наповнення колоратива, що зумовлена адекватним відтворенням асоціацій у різних жанрових структурах. Потужна віра в слово, яке може матеріалізуватися й подіяти, щоб хвороба не проймала людину, підштовхувала слобожан до висловлень визначеної семантичної структури лікувальних замовлянь: „прикметник (колір) + іменник (частина тіла)”. *Білий* колір зовнішності людини у замовлянні: *біле лице, біле тіло* – не просто зовнішня краса, це краса здорової людини.

Звернемо увагу на замовляння, де маркованим компонентом виступає *біла кість*, напр.: *Волось выливають*: „[...] туть тоби нэ буты, туть тоби нэ стояты, **билой косты** нэ ломаты, червонои крови нэ пыты [...]” [5, с. 1003]. Узус сталого виразу *біла кість* закріплено в лексикографічних джерелах, має позначку зневажливе: ‘люди знатного, дворянського походження’ [11, с. 378]. В означеному замовлянні сполучення *біла кість* не має такого відтінку значення, семантичне наповнення колоративу розкриває контекст: реалізована сема ‘здоровий’, яка закріпилася в межах функціонування ад'єктива – у замовляннях.

У мовній свідомості діалектоносіїв східнослобожанських говірок при називанні кольору *білий* закріпилася асоціація зі словом *крейда* (за кольором), тому респонденти у своїй розповіді описово називають корисну копалину, таку необхідну в господарстві, напр.: *Шче буѳ йе'рок к'райн'ий / там 'кам'ин' 'били 'б'илий* [9, с. 48]. Вирази *камий, бийий, бийий лёд – камень* у замовляннях уживають з іншою семантикою, пор.: *Отъ вывиха*: „Не десь и не здесь, а на сынѳму мори лежыть **камень бийий** [...]” [5, с. 9]; *Для остановленія крови*: „На мори, на окіяни, на острови Буяни,

лежыць **білы лед** – **камень**. На тому камені сіяла дівка рожу. Рожса прыймысь, кровь уймись” [5, с. 8]; *Отъ вора*: „На мори, на окіяни, на острови Буяни, лежыць **білы лед** – **камень**. Сходьдыся къ тому **билу леду** – **каменю**, – воры, розбойники, колдуны и все злоумышленники. Когда той **білы лед** – **камень** розибьютъ и по карманам рознесутъ, тоди у раба Божого (имя) и (извъстную вещь) возьмутъ” [5, с. 8]. Семантична структура сполучень **камень білы, білы лед** – **камень** в ілюстрованих прикладах виступає не в денотативному значенні (кольорова семантика), а набуває символічного значення – віри в чудесні можливості каменя. Отже, у конструкціях прикметник білий реалізує семи ‘чудесний’, ‘чарівний’, ‘незвичайний’.

Віра в магічну силу слова і його цілющі можливості спонукала людину звертатися до шептух або знахарів, адже здоров’я – запорука нормального людського існування. „Словесна магія може вживатися у „чистому” вигляді, а може із магічними атрибутами, спектр яких надзвичайно широкий. Це і волосся, і нігті, і сліди людини, і її тінь, віск, олово, попіл, свячена вода, різні предмети, деякі продукти харчування, рослини, тварини, птахи, комахи тощо. Замовляння, шептання набирають лише тоді магічної сили, коли витримано декілька умов: час виконання (вечір, північ, ранкова зоря, на повний місяць чи на спадний, певна кількість повторів заклинання, передача точного дослівного змісту, використання передбачених замовлянням жестів (спльовування, хрещення) та ін.” [8]. У замовляннях східнословобожанського ареалу, яке нагадує ціле обрядове дійство, зафіксовано вживання прикметника *жовтий* у сполученні з іменником *кість*, напр.: *Отъ вывиха*: „Не десъ и не здесь, а на сынѣму морю лежыть каминь білы. На камини хтось сидыть, высыжжає **изъ жовтои кісты** цвіли (гниль), выкликáє: „**жовтая кість**, львовъ духъ! Якъ у льву духъ не держыцьця, то щобъ такъ у **жовтои кісты** (имя) звыхъ не держався [...]” [5, с. 9]; *Выливаніе переполоха на яйцо*: взяти курине яйце, покачати ним по обличчю, голові й всьому тілу хворого зі словами: „Тут тобі не стояты, жовтои кісты не ломаты, червонои крови не пыты, щыраго серця не вялыты, билого тила не сушыты, крещеного рожденного раба Божого” (имя). Потім взяти склянку з водою, поставити на голову хворого й на порозі випустити білок з яйця у воду; тоді дивляться у склянку: якщо хворий не виліковується, то в склянці з’явиться зображення священика або могили, а може з’явиться і той предмет, який став причиною переляку [5, с. 34-35]; *Выливаніе волоса*: Беруть 27 житніх колосків, кладуть на них хворий палець, або взагалі хвору частину тіла, ллють

зверху теплу воду й говорять: „Лыйся, волюсь, на колосъ, водяный, витряный, прозирный, подуманный, погаданный, пидстритынный. Тутъ тобі ны стоять и ны буваът, а жовтои кісты ны ломыть, и білого тила ны сушыть, и червонои крови ны мутыть, и сустáва ны крутыть”, ці слова проговорити тричі [5, с. 36]; *Отъ „бышыхи” (рожи)*: „[...] Тутъ тобі не стояты, жовтои кісты не ломыть, червонои крови не смоктаты (имя больнаго)”. Це говорять тричі і ще до хворого місця хрестоподібно давять пальцем [5, с. 170].

За нашими спостереженнями, цікавим є той факт, що у замовляннях фіксуємо сполучення: *жовта кість* і *біла кість*, *жовте тіло* і *біле тіло*, пор.: *Волосъ выливаютъ*: „[...] тутъ тобі нэ буты, тутъ тобі нэ стояты, **билой кісты** нэ ломаты, червонои крови нэ пыты, жовтого тила нэ сушыть нарожденному, мольтвьяному, хрещеному” [5, с. 1003]; *Выливаніе волоса*: „[...] Тутъ тобі ны стояты и ны буваът, а **жовтои кісты** ны ломыть, и білого тила ны сушыть [...]” [5, с. 36]. Уважаємо, що прикметники *жовтий* і *білий* в ілюстрованих прикладах семантично еквівалентні, але тільки в складі означеної дискурсивної одиниці. У контексті ад’єктив *жовтий* виражає позитивну конотацію, актуалізує семи ‘здорове тіло’, ‘здорова кість’, ‘здоровий’.

Шанованим птахом у лінгвокультурі східнословобожан є *галка*, ця лексема відрізняється високою частотою вживання, про що свідчить низка таких прикладів: *Чорнэнькии галэнята, / Пиднимицьця въ гору; / Молодийи нэкрутыки, Вэрницяца до дому!* [...] *Чорнэнькии галэнята, / Пиднимицьця выщэ, – / Молодэнькимъ нэкрутыкамъ / До домоньку бльжче* [5, с. 673]; *Галочка жъ моя, / Галочка чорнэнькая! / Скажи, галочко, / Дэ жъ моя мылэнькая? / – Ой, твоя мыла / Та въ лузи надъ водою, / Малое брови / Черною ожиною* [5, с. 674]. У пестливих звертаннях демінутив *чорний* реалізує виключно позитивну семантику, вони регулярно використовуються мовцями з номінативним смислом, а також із метафоричним значенням: *чорна галка* уособлює уявного співрозмовника. Це сполучення у замовляннях східнословобожанського краю вживають з негативно-оцінним значенням, пор.: *Отъ бельма*: „Ишло тры соколы черезъ клены – мосты. Первый сокиль кровь хлябае, другый сокиль бильмо зганяе, третий сокиль чорную галку чыстыть съ раба Божого” [5, с. 8]. Лексема *чорний* виступає метафоричним уособленням поганого, темного, шкідливого. Ймовірно, під впливом загального сприйняття *чорного*, як кольору негараздів, біди, збережено в пам’яті словобожан негативний відтінок конотативного значення прикметника *чорний*, який відображають замовляння аналізованого мовного ареалу.

Замовляння від безсоння малої дитини харак-

теризуються „зверненням до курей з проханням забрати крикливиці” [7, с. 80], при цьому звертаються до курей різного забарвлення, зокрема й чорного: *Отъ нишныць (безсонниці): „Чорнии куры, били куры, зозулясти куры и семенасты ти сидласты, возьмите крыкльвиця, плаксывиця [...] Куры, курыци, возьмись отъ хрещенои, мольтвянои (имя) нишныци”* [5, с. 36]; *Отъ безсонниці у детей: „Добрий вечерь, добрячки – чорненькии, биленькии й рябеньки курочки. Возьмись у насъ крыкльвицы, а намъ дайте сонльвицы. Куры чорнии, куры били, куры ряби, мы до васъ прыйшли на вечорныци, возьмись изъ нашего нарощенного, мольтвеного, крещеного (имя) плаксывицы, крыкльвицы [...], а нам пошлитъ сонъ со всихъ чотырѣхъ сторон”* [5, с. 9]. Аби приспати немовля, його несуть до хліва, де знаходяться кури, проговорюючи замовляння, де на перший план „виступає ідея обміну” [5, с. 80]: *Добры вечерь вамъ, куры! Здорово! Чы вы спыте? – Спымо. Чорни, ряби, попильнасты, били, возьмись у насъ крыкльвицы и плаксывицы а намъ дайте сонльвицывъ, дрымльвицывъ, ноорожденному, хрещеному, мольтвяному* [5, с. 171]. У межах виділених сполучень спектральна семантика ускладнюється позитивною конотацією. **Чорні кури** у зазначених контекстах виступають у ролі „добрих помічників”, відповідно, реалізовано семи ‘хороший’, ‘добрий’, на противагу замовлянням, які з компонентом **чорна галка**, набирають негативного оцінного звучання.

У замовляннях *Одъ бильма на оци* прикметник **чорний** у сполученні з *хорти* або *пси* мовці вживають у комплексі з іншими прикметниками – *білий, сірий, сивий*, пор.: *Помолись Богу й кажы: „Господы, помози! – Бижить тры пси – бильый за бильмъ, сирый за сирымъ, чорный за чорнымъ, и бижить вы и злыжить вы у Луки бильмо зъ ока”* [5, с. 438]; *Стойить тры хорти на Осияньський гори; одынь чорный, другий сирый, а третий бильый. Зложить бильмо такому то мольтвяному, хрещеному рабу Божому* [5, с. 438]; *Ийшла свята Покрова черезъ живый мистъ, за нею ийшло тры хорти („пси”); одынь сывый, другий чорный и третий бильый. Сывый ийшов кровы замовляты, а чорный – перелогы здийматы, а бильый ийшовъ бильма збираты, злызаты и щипцаты мольтвянному, хрещеному рабу Божому (меньня), й на помищъ составляты, и дай ёму, Господы, здреныйе и очищеньице и виденьице* [5, с. 438–439]. Поряд із спектральним закріпилося й символічне значення. У виділених сполученнях **чорні хорти / пси** мають чарівні властивості, наділені лікувальними здібностями. Тож ілюстровані замовляння наповнені меліоративним звучанням, ад’єктив **чорний** вербалізує семи ‘хороший’, ‘який лікує’.

Колоратив **червоний** у сполученні з *кров* позначений високою частотністю уживання в заявленій дискурсивній одиниці. Тексти-замовляння досліджуваного мовного ареалу з виділенням компонентом **червона кров** (фонетичний варіант **червоная кровь, червона кривъ**) ілюструють, на перший погляд, нейтральну конотацію (**червоний** як ‘червоний’), але, у той же час, у широкому контексті: *червона кров* → *здорова кров* → *здорова людина*, пор. у замовляннях: *Вывливание переполоха на яйцо: „Тут тоби не стояты, жовтои косты не ломаты, червонои крови не пыты, цыраго серця не вялыты, билого тила не сушыты, крещеного, рожденного раба Божого (имя)”* [5, с. 34]; *Вывливание волоса: „Лыйся, волосъ, на колосъ [...] Тутъ тоби ны стояты и ны буваты, а жовтои косты ны ломыты, и билого тила ны сушыты, и червонои кровы ны мутыты, и сустава ны крутыты”* [5, с. 36]. Червоний колір, як похідний від символіки крові, лишається кольором більш „спеціалізованим”, тому коло його лікувальних застосувань переважно кров’ю й замикається [10, с. 267], напр.: *Отъ бышихи (рожжи): „Тутъ тоби не стояты, жовтои косты не ломыты, червонои кровы не смоктаты! Я тебе всылаю, я тебе вышиптую; тут тоби не стояты, жовтои косты не ломыты, червонои кровы не смоктаты!”* [5, с. 170]. У поданих прикладах носії східнослов’янського краю примовляють: *„жовтои косты ны ломыты, и билого тила ны сушыты, и червонои кровы не пыты”*, так би мовити, аби людина була повністю здорова. Подібні тексти-ритуали динамічного характеру не просто констатують уже відому ознаку, вони запрограмовані на позитивний результат. Отже, реалізовано спектральну семантику, а також семи ‘здоровий’, ‘міцний’.

Звернемо увагу, що „характер замовлянь, які повною мірою мають у собі й опис обрядової дії, і стійку заговірну формулу, що супроводжує цю дію, дозволяє розглядати шлях як рух до місця здійснення ритуалу” [4, с. 109]. Природні об’єкти і локуси характеризуються здебільшого в текстах замовлянь, де провідною стає тема шляху-дороги, за допомогою так званих постійних загальнофольклорних епітетів, „які, згідно з усталеною у науці точкою зору, указують на типову ознаку того чи іншого об’єкта, тобто на ознаку генетично пов’язану з цим об’єктом і таку, що не додає нічого нового в означуване слово” [1, с. 303]. Т. Агапкіна, наводячи для прикладу постійні колористичні епітети і посилаючись при цьому на О. Панченка, наголошує на тому, що „будучи максимально нейтральними і постійними, ці і подібні до них фольклорні епітети все-таки зберігають здатність виражати символічне значення або абстрактні оцінки” [1, с. 303]. Шлях до куль-

тового об'єкту, що описується в замовляннях, пояснює і ступінчасте звуження образу, що відображає рух (*море*) до цього об'єкту, котрий в момент здійснення ритуалу стає для людини центром Всесвіту, і наявне в замовляннях вказування на цей об'єкт (*дерево*), напр.: *Отъ вывиха: „Не деть и не здесь, а на сынёму мори лежыть каминь билый [...]”* [5, с. 9]; *Заговоръ крови: „Ходыла Прэчиста по сынёму морю, та сияла червону рожу [...]”* [5, с. 1003]; *Отъ перелоговъ: „На мори, на окіяни, на острови Буюни, тамъ стоить дубъ зелёный, на томъ дуби галочь сидыть. Вамъ тутъ, галочь, не сидыты, вамъ тутъ, перелогы, не буваты, різной шёрсты, жовтой кóсты не ламаты”* [5, с. 8].

Море виступає атрибутом замовлянь, „символізує світовий океан – простір, посеред якого росте Дерево життя” [2, с. 321]. Переважно вважали таким деревом дуб. Тверде й великого розміру дерево, дуб споконвіку поважаний у народі; вірили, що це незвичайне дерево, бо його нібито любили боги і жили на ньому [3, с. 203], значить „у нього наймогутніша влада над лихими силами. Він оберегає людину від усяких напастей, від злого чародійства” [2, с. 135]. Отже, словесні образи – *синє море* й *зелений дуб* – у замовляннях трансформуються у символи. Прикметник *синій* у сполученні з іменником *море* вербалізує семи ‘синій’, ‘чарівний’, ‘шлях до об'єкта (суб'єкта) лікування’; прикметник *зелений* у сполученні з іменником *дуб* – ‘зелений’, ‘чарівний’, ‘який лікує’, ‘який оберігає від злих сил’. Актуалізація сполучень у подібних контекстах позначена виключно позитивно-оцінним змістом.

Отже, замовляння відігравали важливу роль у народному лікуванні східнословобожан. Ми проаналізували реалізацію семантики кольору в контексті визначеної дискурсивної одиниці. Уважаємо, що прикметник кольору належить до важливих засобів структурно-семантичної організації східнословобожанських замовлянь. Це виявляється у продуктивному вживанні колоративів *білий, чорний, жовтий, червоний, синій, зелений*, вибір того чи іншого ад'єктива залежить від теми замовляння, орієнтації мовця на відповідну мовлен-

неву стратегію досягнення бажаної мети, що безпосередньо зумовлює актуалізацію того чи іншого прикметника кольору у сполученні з іменником. Особливості семантики сполучень тісно пов'язані з особливостями семантики та прагматики сакрального тексту, які передусім спрямовані на одужання людини.

Література

1. Агапкина Т. А. Эпитет в белорусских лечебных заговорах : функции и семантика / Т. А. Агапкина // Признаковое пространство культуры / [отв. ред. С. М. Толстая]. – М. : Индрик, 2002. – С. 301–337.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Заговорный текст. Генезис и структура / отв. ред. Т. Н. Свешникова. – М. : Индрик, 2005. – 520 с.
5. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / под. ред. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1008 с.
6. Колодюк І. В. Замовляння в системі духовної культури українців Полісся [Електронний ресурс] / І. Колодюк. – Режим доступу : http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history_19/19_9.pdf
7. Колодюк І. В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ століття – початок ХХІ ст.) : Монографія / І. В. Колодюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2006. – 147 с.
8. Лепеха Т. В. Українознавство : Навч. пос. [Електронний ресурс] / Т. В. Лепеха. – Режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?p=1216>
9. Старобільщина : матеріали фолькл.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Шлях. – 2000. – 128 с.
10. Українські замовлення / [упоряд. М. Н. Москаленко ; автор передм. М. О. Новикова]. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
11. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.

В предлагаемой статье исследованы особенности семантики колоративов в заговорах восточно-словобожанского ареала. Акцентировано, что важную роль в наполнении их позитивно- или негативно-оценочным содержанием играет контекст. В результате анализа установлено, что выбор лексемы на обозначение цвета, главным образом, зависит от прагматики и семантики заговора как особенного текста народной культуры.

Ключевые слова: *имя прилагательное (ад'єктив), колоратив, сема, семантика, заговори, сочетаемость.*

The article deals with the analysis of the peculiarities of the semantics of the coloratives in the charms of East-Slobozhan area. It has been stressed the important role of context in filling their positive or negative evaluating content. It has been found that the choice of a lexeme denoting color mainly depends on pragmatics and semantics of a charm as a peculiar text of folklore culture.

Key words: *adjective, colorative, seme, semantics, charm, combinability.*